

ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԿՐԱՅԻՆ ԻԴԵԱԼԱԿԱՆ ԱՅԳՈՒ ԵՎ ՆՐԱ ԹԵՐԱՐԺԵՔՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Համլետ Պետրոսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԵՊՀ

Երկինք մխրճվող ձյունածածկ լեռնագագաթ և հովտում աճող խաղողի այգի - ահա բնության և մշակույթի այն երկու խտացումները, որոնք դարեր շարունակ ուղեկցել են հայերին և կազմավորել նրանց աշխարհն ու կենսընթացը նկարագրող հիմնական համակարգերը: Այգեգործության և, մասնավորապես խաղողագործության հնագույն այս երկրում, ուր խաղողի մշակութայնացման առաջին քայլերը հայտնի են մ.թ.ա. 5-րդ հազ. սկսած, հովտային և նախալեռնային բնակավայրերի պեղումները երևան են բերել այգիներում, տներին, պալատներին և տաճարներին կից կառուցված հնձանների և գինու մառանների տասնյակ շենքեր: Հին վիճագրերը, մատյանները, քանդակներն ու մանրանկարները լի են այգիների մասին հիշատակություններով, նկարագրություններով, պատկերներով: Նրանք մեր առջև բացում են ավանդական երկրագործ հանրության աշխարհը, ուր այգին միայն պտղատու ծառերի ամբողջությունն չէ, ուր խաղողը սոսկ քաղցր պտուղ տվող տնկի չէ և ոչ էլ գինին՝ ուրախ ժամանցի միջոց:

Խաղողը տարբերվում էր բոլոր այլ պտուղներից նրանով, որ նրանից ստացվում էր գինի¹, որը արյան հետ ունեցած իր արտաքին նմանությամբ և օրգանիզմի վրա թողած ազդեցության շնորհիվ միֆապոետիկ մտածողության մեջ հեշտությամբ կարող էր զբաղեցնել նրա տեղը: Ավելին, այն նույնացվում էր աստվածային արյան հետ և ձեռք բերում մահը հաղթահարելու, անմահություն պարգևելու սրբազան ֆունկցիա: Ուստի, «անմահության հեղուկ» տվող «կենաց ծառի» տնկումը, աճեցումը և պահպանությունը նույնպես ստանում էին սրբազան գործունեության իմաստ: Դեռևս ուրարտական արքաները գահ բարձրանալով հոգ էին տանում իրենց անունով այգի տնկելու մասին՝ այս գործը պակաս կարևոր չհամարելով ռազմական սխրանքներից և տաճարների կառուցումից: «Իշպուհինի Սարդուրորդին և Մինուա Իշպուհինորդին նոր խաղողուտ հիմնեցին... հաստատեցին կարգ. երբ խաղողի ծառերը էտվեն, Խալդի

¹ Иванов В. В. Вино.- В кн.: Мифы народов мира, М., 1991, т. 1, с. 236. Այս առումով խաղողի հետ համեմատելի էր միայն նուռը, որը հորինվածքներում հանդես է գալիս խաղողի հետ միասին կամ հեշտությամբ փոխարինում նրան: Հայկական հեքիաթներում, էպոսում և պոեզիայում նույնիսկ ընգծվում է նրան գինու առաջնությունը՝ հատկապես յոթ տարվա, որը շեշտում է նրա սրբազան-մոգական բնույթը:

աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերեն, 3 խոյ՝ բոլոր աստվածներին, երբ խաղողուտը կառուցվի (վազերը բարձրացվեն հենակների վրա)՝ խաղի աստծուն 3 խոյ թող զոհաբերվի, 3 խոյ՝ բոլոր աստվածներին»,- կարդում ենք Իշպուհնի և Մինուա արքաների մի հայտնի արձանագրության մեջ¹: «...Չորս ջրանցք անցկացրի, խաղողուտ ու պտղատու այգի տնկեցի, սխրանքներ այնտեղ կատարեցի»,- այսպես է ներկայացնում իր գործունեության դրվագներից մեկը Արարատյան դաշտում Ուրարտուի արքա Արգիշտի Առաջինը²:

Հայ պատմիչների հաղորդմամբ առասպելական Շամիրամն Արայի մահից հետո (այսինքն, երբ ստանձնում է հայոց «արքայի» դերը) Վանա լճի մոտ քաղաք է հիմնում «և բազումս բազմաբերս և գինեբերս ի նմա տնկեաց հովիտս»³, Երվանդ արքան գահ բարձրանալուն պես հիմնում է «ծննդոց անտառը»⁴, Խոսրով արքան հիմնում է իր անվամբ հայտնի անտառը, որը Փավստոս Բուզանդը ուղղակի անվանում է «տաճար մայրի»՝ շեշտելով նրա սրբազան բնույթը⁵: Փաստորեն արքայի տնկած այգին այն մոդելն էր, «քաղաքական»⁶ այն «ծրագիրը», որին պիտի հետևեին ինքը արքան, նախարարն ու հոգևորականը, երկրագործն ու վարպետը: Պատահական չէ, որ երկրի խաղաղ և ապահով վիճակը պատկերվում էր որպես մշակված այգի: Ահա թե ինչպես են նկարագրում Աշոտ Ա և Սմբատ Ա Բագրատունի թագավորների կառավարման խաղաղ տարիները ժամանակի պատմիչները. «Իսկ աշխարհիս Հայաստանեայց յաւուրսն

¹ Գնայակյան Ա., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990, էջ 11-12, 97: Փաստորեն արքայական այգու աճի բոլոր կարևոր փուլերը պիտի նշվեին հատուկ զոհաբերություններով: Ավելին, թվում է, թե այս այգին նաև մի յուրօրինակ «տոնացույց» էր և համապետական տոների ժամանակը սահմանվում էր ըստ նրանում ընթացող փոփոխությունների (Տե՛ս Գնայակյան Ա., Նշվ.աշխ. էջ 76-78):

² Урартские клинообразные надписи, М., 1960, с.263.

³ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 53.

⁴ Նույն տեղում, էջ 166: «Ծննդոց» է կոչվում Աստվածաշնչի առաջին գիրքը, ուր նկարագրվում է Արարչի կողմից աշխարհ-տիեզերքի ստեղծումը: Ուրեմն արքայի ստեղծածն էլ պատկերացվում էր որպես նման մի կառույց, այլ ոչ թե մի սովորական անտառ:

⁵ Փաւստոսի Բուզանդացույ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 18:

⁶ «Քաղաքականութիւն» բառը միջին դարերում ուներ համարյա նույն իմաստը, ինչ մեր օրերում և նշանակում էր երկրի բարգավաճմանը, բարեկարգմանն ուղղված գործունեություն (մանրամասն տես Ավրայբեկյան Թ., Զվարթնոցի հարցի շուրջը - Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 158): Մենք արդեն նշեցինք, որ Զվարթնոցի տաճարը շնորհիվ իր բուսաքանդակ գոտիների ներկայանում է որպես երկնային այգու մի մոդել: Ուշագրավ է, որ Զվարթնոցի տաճարի հարևանությամբ պալատական համալիրի կառուցումից հետո Ներսես Շինարար կաթողիկոսը «կարգեալ կացուցանէր ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց. և ածեալ ջուր ի Քասաղ գետոյ՝ զամենայն ասագախիր առապար դաշտավայրն ի գործ արկանէր, տնկէր այգիս և բուրաստանս ծաղկոցաց» (Յովհաննու Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 118)՝ այսինքն՝ բնակեցնում է այնտեղ բազմաթիվ ընտանիքներ, տնկում է այգիներ ու ծաղկանոցներ, ինչպես և պահանջում է քաղաքականությունը: Եվ հատկանշական է, որ տաճարին կից պալատական համալիրի կարևոր բաժանմունքներից մեկն էլ հնձանահարկն է՝ խաղողը ձգելու ընդարձակ հարթակներով և գինու մեծածավալ հորերով:

յայնուսիկ այց արարեալ Տեառն... տնկեցին այգիս և արմատացուցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց, հերկեցին հերկս արտաքոյ փշոց և կթեցին պտուղս հարիւրաւորս, զեղան շտեմարանք ցորենոյ ի ժամանակի լրութեան հնձոց, լցան գուրք զինոյ ի կուրս այգեստանեաց»¹: «Յաւուրս սորա և յիշխանութեան հօր իւրոյ էր շինութիւն և խաղաղութիւն յաշխարհիս Յայոց ըստ մարգարէութեանն՝ հանգչել իւրաքանչիւր ուրուք ընդ որթով իւրով և ընդ թզենեալ»²: Իսկ Արիստակես Լաստիվերտցին «այգային» լեզվով է նկարագրում երկրի թե՛ բարեկեցիկ, և թե՛ ողբերգական կացութիւնը: Ըստ նրա՝ բյուզանդական նվաճման ժամանակ Յայաստանում «ոչ լսի ձայն ուրախութեան ի կուրս այգեաց և ոչ բարեբանութիւն առ կոխօղս հնձանի»³: Եվ ի հակադրություն դրա՝ Բագրատունիների ժամանակ Յայոց աշխարհը նման էր արքայի առաջ փռված տնկախիտ, կանաչագեղ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ այգու՝ «Աշխարհ՝ որ երբեմն ժամանակաւ իբրև զդրախտ տնկախիտ առաջի իւր, կանաչագեղ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւորացն ցուցանիւր...»⁴: Այգի-աշխարհի այս իդեալն է ձգտում պատկերել և վարպետը, և դրա լավագույն արտահայտությունն է Վանա լճի Աղթամար կղզում 10-րդ դ. Գագիկ Արծրունի արքայի հրամանով Մանվել ճարտարապետի կառուցված Սուրբ Խաչ տաճարի «որթագալարի գոտին» (նկ. 1): Գյուղական կյանքի ռեալիստական պատկերներն այստեղ ոչ միայն համադրվում են առասպելական-սիմվոլիկ դրվագների հետ, այլև ընտրված են այնպես, որ ներկայացնում են ոչ թե ռեալ այգին և այգեգործական ցիկլը, այլ իդեալական աշխարհն ու կենսընթացը: Այդ այգին, ինչպես որ ցանկացած տիեզերական մոդելի դեպքում է, ներկայացված է հասուն պահին, համամասն կրկնվող, սկզբունքորեն չընդհատվող կամարածն որթն ինքն է կազմակերպում աշխարհը, ինքն է նրա կենաց ծառը, ինքն է լցնում ողջ տիեզերքը ողկույզներով: Այն նաև անձնավորված է և սովորաբար ներկայանում է վազի բնուն ապրող մորուքավոր ծերունու տեսքով: Ողջ գոտում միայն մի կառույց է պատկերված և դա հնձանն է՝ այգու «դինամիկ» կենտրոնը, ուր կենաց ծառի պտուղը վեր է ածվում կենաց հեղուկի (նկ. 2): Այգին բաց է յուրայինների համար. թռչունների ու կենդանիների մեծ մասն այստեղ ապրում է ազատ և անհոգ, ծերունիները հանգստանում են «որթի շվաքում», մի երիտասարդ բերում է մատաղացու գառը, ուրիշ երկուսը կոխի են բռնվել,

¹ *Դրասխանակերտցի, էջ 198-199:*

² *Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս.Պետերբուրգ, 1885, էջ 161:*

³ *Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Երևան, 1963, էջ 58:*

⁴ *Նույն տեղում:*

քահանան աղոթք է մրմնջում: Բայց անողոք պայքար է մղվում թշնամու դեմ, որի բացարձակ սիմվոլը արջն է՝ պատկերված յոթ անգամ, որից հինգ դեպքում մարդու հետ արյունահեղ կռվի մտած¹: Գոտին արևելքում ավարտվում է բերքի համտեսման և զինու ընպման տեսարանով, ուր պատկերված է Գագիկ արքան իր երկու մերձավորների հետ (նկ. 3)՝ գոտու ողջ տրամաբանությունից բխող նույն պարզությամբ: Նրա առջև նույնիսկ մատուցարան չկա, նրա հագուստն ի տարբերություն տաճարի արևմտյան ճակատին պատկերված «պաշտոնական» հագուստի, բավականին համեստ է, փոխված է նույնիսկ փառահեղ թագր: Արքան որպես «բարի այգեպան» նստել է ոչ թե պալատում՝ գահի վրա, այլ այգում՝ «որթի և նռնենու տակ»: Նա աջով բռնել է «կենաց բաժակը», իսկ ձախով խաղող է պոկում «կենաց ծառից»: Երկու մերձավորներն էլ աջից և ձախից նրան մատուցում և ցուցադրում են այգու պտուղները: Արքայի առջև փռված է նրա աշխարհը, նրա քաղաքականության արդյունքը՝ «տնկախիտ, կանաչազարդ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք և երջանիկ մի դրախտ»:

Աշխարհի և կյանքի «այգային» ընկալումը հատուկ վերաբերմունք էր ցուցաբերում նաև դեպի Սուրբգրքային այն առասպելները, կերպարներն ու նկարագրությունները, որոնք այս կամ այն չափով կապ ունեին այգու հետ: Դա նախ վերաբերում էր Եդեմի դրախտին (Ծճնդ., Բ, 8-15) և Նոյի տնկած այգուն (Ծճնդ., Թ, 20, 21), որոնք տեղայնացման մեծ հնարավորություն ունեին մի երկրում, ուր ավանդական ոռոգովի այգեգործությունը տնտեսա-մշակութային մեծ արժեք ուներ, և որտեղից սկիզբ էին առնում դրախտային Եփրատն ու Տիգրիսը: Այս առումով հատկապես առանձնացվում էր Արարատյան դաշտը՝ Մեծ Հայքի հայտնի երկրագործական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Օրինակ, 5-րդ դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցին այն համարում էր աստվածատուր, դրախտին և Ավետյաց երկրին համեմատելի մի մեծություն. «Եւ արդ՝ զայսպիսի զըղձակերտ գաւառ, զչնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զայրարատեան գաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատենչ, զգաւառն ամենալի, որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան, ըստ բանի գրոյն, զերկրին Եգիպտացուց և զդրախտին Աստուծոյ...»²:

¹ Ուշագրավ է, որ ըստ հայկական մի ավանդության աշխարհի առաջին այգեպանը՝ մեղք գործելով՝ վերածվում է արջի՝ դառնալով արքայի և Քրիստոսի թշնամին (Տես Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 120):

² Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 23-24:

Իսկ 11-րդ դ. սկիզբ առնող հայկական ավանդություններն արդեն Արարատյան դաշտը և Մասիս լեռը կապելով ջրհեղեղի հետ (այս մասին տես «Սուրբ լեռը») հատուկ կարևորություն են տալիս Նոյի տնկած խաղողի այգուն. «գետն Ակոռի, որ ստուգաբանի Արկուռի, յոտն Աւագ Մասեաց, կարդուն ենք 12-13-րդ դդ. մի տեսիլքում,- վասն զի յելանելն Նոյի ի տապանէն և յիջանելն ի լեռնէն, անդ տնկեաց այգի և անուանեաց զտեղին Արկուռի»¹: Այս հենքի վրա Արարատյան դաշտով անցնող Արաքսն էլ նույնացվում է դրախտային Գեհոն գետի հետ², և Արարատյան դաշտը (երբեմն Հայաստանն ընդհանրապես) կորուսյալ դրախտի հայրենիք ու մարդկության երկրորդ բնօրրան համարող մտայնությունը լայն տարածում է ստանում:

Հայկական մի գրույց էլ՝ ընդգծելով Աբրահամի հյուրասեր կերպարը (հմնտ. Ծննդ., ԺԸ), պատմում է, թե ինչպես այս նահապետի մորթած հորթի ոսկորներից՝ հրեշտակի պատվերով խաղողի որթ է աճում³: Հետևելով այս գրույցին, 14-րդ դ. մանրանկարիչը Աբրահամի հյուրասիրության տեսարանում Մամբրեի կաղնիները փոխարինել է խաղողի բարձր վազերով, որոնք կից բանաստեղծության մեջ բնորոշվում են միանգամից աճած, երդիկից էլ վեր բարձրացած և այնտեղից ցած կախված՝ այսինքն տիեզերական մի ծառ:

Այգային պատկերացումների արտահայտման լայն դաշտ էին բացում նաև Նոր կտակարանային մի շարք ալեգորիաներ. Քրիստոսը որպես ճշմարիտ որթատունկ (Հովհ., ԺԵ, 1,5), զինին որպես աստվածային արյուն (Մատթ., ԻԶ, 27, 28), Արդար դատաստանը որպես հոգի-ողկույզների հավաքում և ճնլում Աստծո հնձանում և Աստված էլ որպես վերին (և վերջին) այգեպան (Հայտն., ԺԴ, 18-20): Քրիստոսի հետևությամբ խաղողի որթի և հնձանում ճնլվող խաղողի են նմանեցվում հայ սրբերն ու մարտիրոսները:

Ճշմարիտ որթոյն Քրիստոսի շառաւիղք
և ողկոյզ ճնլեալք երկնաւոր մշակին,
կոխեցայք ճգնութեամբ ի հնձանս ձեր,
զի ուրախ լինիջիք անմահական բաժական», - այսպես է բնորոշում նահատակ Հռիփսիմեյան կույսերին 6-րդ դ. կաթողիկոս Կոմիտասը:⁴

Քրիստոսի, որպես ճշմարիտ որթի և ողկույզի պատկերացումը սերտորեն կապվում էր նաև խաչի հետ: Չէ որ Քրիստոսը խաչի վրա «ճգմ-

¹ Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1910, էջ 472:

² Մխիթար Սեբաստացի, Բառզիրք հայկազեան լեզուի, հ.Բ, Վենետիկ, 1769, էջ 76:

³ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 116-117:

⁴ Հոգևոր երգերի ժողովածու, 4. Պոլիս, 1730, էջ 516:

վելով» ինչպես խաղող՝ թափեց իր կենսաբեր արյունը, որպեսզի արբեցնի-մաքրի մեղսագործ մարդկությունը: Խաչը մեկ նույնանալով once-տոսի հետ հանդես է գալիս որպես խաղողի որթ, որը կազմակերպում է ողջ տիեզերքը¹, ինչպես տեսնում ենք Դվինի բարավորի քանդակում: Կամ էլ դառնում է այգու կենտրոնում գտնվող հնձան, որի վրա ճգնվում է խաղող - Քրիստոսը², ինչպես որ հարյուրավոր խաչքարերում է, երբ դեպի խաչահատումն են իջնում խաղողի ողկույզներ կամ նռներ: Ահա Քասաղից մի քանդակ, որն ամենայն հավանականությամբ Սողոմոնի 42-րդ սաղմոսի վերարտադրությունն է (որպես փափագե եղջերու յաղբերս ջուրց, այնպես փափագե անձն իմ առ քեզ, Աստուած³): Եվ ինչ ենք տեսնում. հայ վարպետը եղջերուներին պատկերել է խաղողի այգում, իսկ աղբյուրին փոխարինում է խաչ-հնձանը: Այս հորինվածքները Սուրբգրքային թեմաները «այգային լեզվով» ներկայացնող դիդակտիկ պատկերներ չէին միայն. դրանք արտահայտում էին մի կողմից կարոտը դեպի կորուսյալ դրախտը և մյուս կողմից՝ ձգտումը դեպի երկնային այգին ժամանակների վերջում: Ահա թե ինչու այդքան հաճախ էին նրանց դիմում աստվածաբանն ու պատմիչը, քանդակագործն ու մանրանկարիչը:

Հայերը հաճախ որպես այգի և «այգային» լեզվով են ներկայացրել մարդկային մարմինն ու հոգին, մարդկային կյանքն ընդհանրապես: «Եւ հասեալ ի բարուք ծերութեան՝ ալևորեալ և լի աւուրքք, որպէս զողկոյզ հասեալ ի հընձան...», այնպես էլ սուրբ Հովհաննէսը ամփոփվեց գերեզմանում, գրում է 8-րդ դ. կաթողիկոս Հովհան Օձնեցու մասին վարքագիրը³:

«Քո գունովըն գինի պիտեր
խըմէի ու արբենայի,
Քո ծոցդ Ադամայ դըրախտ
մըտնէի խընծոր քաղէի,
Քո երկու ծըծամիջին
պառկէի ու քուն լինէի», -

սիրած աղջկան այսպես է երագում 13-14-րդ դդ. հայտնի բանաստեղծ Նահապետ Քուչակը⁴:

¹ Ահա 5-րդ դ. փիլիսոփա Դավիթ Անիաթի խաչին տված բնորոշումներից մեկը. "Փայտ սուրբ, որ յերկրի բուսանելով՝ գերագոյն երկնից կամարացն ծայր արծակեալ բարձրացար՝ զանտանելին ի քեզ բարձեալ բերելով պտուղ. զերկին իսկ միանգամայն և զմիջոցս լցեղ գերկնի և գերկրի" (Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի Սատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1932, էջ 13):

² Ահա նույն փիլիսոփայի մի այլ բնորոշում. "Օրհնեալ ես, փայտ սուրբ, իմանալի հնձան, քանգի ի քեզ նոյնում վերայ երկնային այն ծնլեցաւ ողկոյզ՝ բաւական յուրախութիւն երկնայնոցն և երկրայնոցս" (Նույն տեղում, էջ 23):

³ Յայսնաւուրք, Կ.Պոլիս, 1730, էջ 516:

⁴ Հայ դասական քնարերգություն, հ. 2, Երևան, 1986, էջ 141:

Այժմ նորից անդրադառնանք Աղթամարի սուրբ Խաչ տաճարի որթազալարի զոտումն և նկատենք, որ զոտումն պատկերված են երկու փորողներ (նկ. 4), որոնք բաիերով զինված փորում են գետինը: Ուսումնասիրողների այն ենթադրությունը, թե բահավորները փխրեցնում են կամ թաղում այգին¹, հավանական լինել չի կարող, քանի որ ողկույզներով ծանրաբեռնված վազերը բերքահավաքի պահին նման խնամքի կարիք չունեն: Նկատենք, որ փորողներից մեկի կողքին պատկերված է մուկ-առնետը՝ ժամանակի անցողիկության հանրահայտ սիմվոլը: Թվում է՝ այստեղ ալեգորիկ կերպով ներկայացված է մեկ այլ ավանդական պատկերացում, որի դրսևորումները տեսնում ենք միջնադարյան պոեզիայում: Երկրային ամենագեղեցիկ այգին անգամ հավիտենական չէ, մինչ մենք վայելում ենք նրա պտուղները, ժամանակը (ի դեմս փորողների) ավերում է այն: Եվ սա մի հիշեցում է՝ ուղղված «բարի այգեպանին»²:

«Կամին բուսացանել,

Բայց տօթն չար է», - այսպես է մտորում աշխարհի մասին 12-րդ դ. հայտնի բանաստեղծ, կաթողիկոս Գրիգոր Տղան³: Իսկ Գրիգորիս Աղթամարցու (16-րդ դ.) մի բանաստեղծության մեջ այգում ընթացող կյանքն անընդհատ նրանից վտարվելու վտանգի տակ է: Ճիշտ է, այս դեպքում սպառնացողը «հոգեառ» Գաբրիելն է, բայց նույնն է անցողիկության, երկրային այգու անկատարության և թերաժամության գաղափարը.

«Յամեն առաւօտ և լոյս

Գաբրիէլն ասէր հոգոյս,

- Արի, ել ի յայս այգոյս»⁴:

Մեջբերենք նաև աշխարհին ու կյանքին 10-11-րդ դդ. պարսիկ բանաստեղծ Ռուդաբիի տված բնորոշումը.

«Սիրտ, սա այգի չէ, պտուղ մի՝ փնտրիր, գտնել չես կարող,

Ուռենուտ է սա, որ չի ծանրանում բերքով ու բարով,

Երկու դուռ ունի, իսկ այգեպանը հսկում է վերից,

¹ Տես օրինակ Օրբելու *И. А., Памятнику армянского зодчества на острове Ахтамар – Орбелу И. А., Избранные труды, М., 1968, с. 138. Der-Nersessian S. Aghtamar. Church of the Holy Cross, Cambridge, Mass., 1965, p. 28. Дурново Л. А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979, с. 75: Ըստ երևույթին սխալը մեթոդաբանական է, եթե պատկերված են իրական այգին և իրական այգեգործական պարբերաշրջանը, ինչպես ընդունել են հետազոտողները, ապա սպասելի է և առանձին դրվագների իրական-գործնական մեկնաբանությունը:*

² Այս կապակցությամբ հիշենք հայ արքունիքում առասպելական Վաղարշակ արքայի սահմանած կարգը. «Եւ (կարգէ) յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելով, և այլ ոմն զվրէժանդորութեանցն: Եւ բարոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի և յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն և զմարդասիրելն» (Սովսիսի հորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 117):

³ Գրիգոր Տղա, *Բանաստեղծություններ և պոեմներ*, Երևան, 1972, էջ 180:

⁴ Գրիգորիս Աղթամարցի, *(Բանաստեղծություններ)*, Երևան, 1963, էջ 254:

Սիրտ իմ, հող դարձիր ու քանու նման անցիր աշխարհով»¹:

Եվ նրան կարծեք թե երկրորդում է Գրիգոր Տաթևացին՝ գրելով. «Որպես երկու դռնի քաղաք է կենցաղս մեր. և ընդ մի դուռն յարգանդէն մտանէմք յաշխարհ. և ընդ մի դուռն գերեզմանին ելանէմք յաշխարհէս»²: Նույն միտքն է տանջում և ուշ միջնադարի հայ ամենամեծ բանաստեղծին՝ Սայաթ-Նովային.

«Աշխարհըս մե փանջարա է, թաղարումեն բեզարիլ իմ»³:

Եթե նկատի ունենանք, որ միջնադարում մոտավորապես երկու-երեք մետր լայնություն ունեցող պատերում բացվող նեղ պատուհաններն իրոք անձուկ միջանցքի տեսք ունեին, ապա լիովին հասկանելի է դառնում նաև նման «միջանցքով» անցնելու հեռանկարի դեպքում պատուհանի թաղակապ առաստաղից հոգնել-նեղվելու գաղափարը⁴:

Ուշագրավ է, որ փորողները, որպես ժամանակի անցողիկության խորհրդապատկեր և հիշեցում արքային, բավականին լայնորեն կիրառվել են և պարսկական մանրանկարչական արվեստում: 12-րդ դ. սկսած դրանք արքայի գահակալությունը պատկերող տեսարանների համարյա պարտադիր կերպարներն են: Նրանք արքայի աչքի առաջ փորում են ծառերի արմատները (նկ. 5)՝ ակնարկելով, որ երկրային այգին թերաթեք է և արքան պարտավոր է հիշել այդ մասին⁵:

Աշխարհի անցողիկության փիլիսոփայությունն ինքնին նորույթ չէ Մերձավոր Արևելքում, ուշագրավն այն է, որ հայկական ու պարսկական մշակույթներում, որոնք հենված են երկրագործական-այգային հզոր ժառանգության վրա, այն ձեռք է բերել նաև այգային լեզու և այգային կերպավորում:

¹ Մարգարտաշար. ռուբայաթ /կազմ. Ա. Կոզմոյան, Երևան, 1960, էջ 27:

² Գրիգոր Տաթևացի, Չմեռան հատոր, Երուսաղէմ., 1998, էջ 258:

³ Դայ դասական քնարերգություն, Երևան, հ. 2, 1986, էջ 311:

⁴ Ցավոք «Նռան գույնը» հայտնի ֆիլմում Սերգեյ Փարաջանովը Սայաթ Նովայի այս միտքը հասկացել է այլ իմաստով՝ որպես դեպի դուրս նայող պատուհան՝ նույնացնելով այն ռուսական "окно в мир" (պատուհան դեպի աշխարհ) արտահայտության հետ:

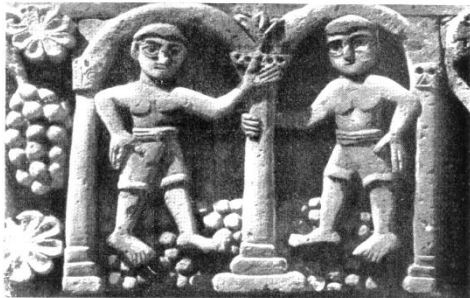
⁵ Տես Шукуров Ш. Искусство средневекового Ирана, М., 1989, с.225-231.

Նկ. 1 Մանրամաս Աղթամարի սր. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց, 10-րդ դ. (լուս. Ջ. Սարգսյանի):

Նկ. 2 Հնձան, մանրամաս Աղթամարի սր. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (ըստ Օրբելու, 1968):

Նկ. 3 Աղթան այգում, մանրամաս Աղթամարի սր. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (լուս. Ջ. Սարգսյանի):

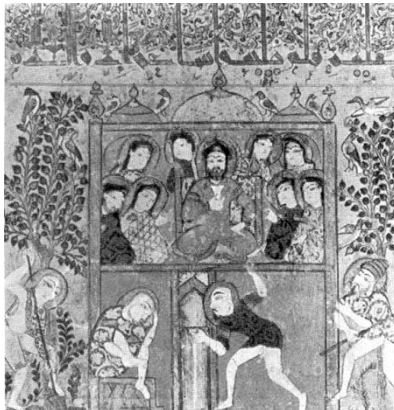

Fig. 1. Մանրամաս, Վայոց ձորի Խաչ տաճար (Հ-Կ)

Fig. 2. Մանրամաս, Վայոց ձորի Խաչ տաճար (Հ-Կ)

Նկ. 4 Բահակիրները, մանրամաս Աղթամարի սր. Խաչ տաճարի որթագալարի գոտուց (ըստ Օրբելու, 1968):

Նկ. 5 Արքայի թագադրությունը բահակիրներով հանդերձ, մանրամաս պարսկական «Քիթաբ ալ-Թիրիաթ» գրքից, 1199թ. (ըստ Մլկչյանի, 1989):

Резюме

В статье рассматриваются традиционные армянские садовые представления об идеальном пространстве и жизненном процессе. Обосновывается, что садовые идеи христианства попав в систему армянского мировосприятия генерировали ряд представлений об Армении как об утерянном рае, об Адаме как о последнем и Христе как о первом садовнике и т.д.

Среди народных представлений восстанавливаются образ Армении как виноградника, образ царя как доброго садовника. Подробно рассматриваются армянские и персидские представления о бренности мира, которые в обеих культурах приобрели подчеркнутый садовый характер.

Summary

Article outlines the *garden* language, themes and iconographical manifestations of perceptions on ideal lifespace and lifeprocess. It is pointed out that the *garden* ideas of Christianity were processed by Armenian worldperception into a wide range of notions presenting Armenian land as a “paradise lost”, Christ and Armenian saints and martyrs as a vine or as grapes pressed in the winepress, Adam (Noah, Abraham) as the first and Christ as last and highest gardener, cross as a vineshape cosmic-tree etc.

Among the folk notions are restored the ideal Armenian land as a winegard, the ideal life as that ongoing in the garden, the king as a good gardener, the real world as an anti-garden. It is stressed that the philosophy of inferiority of the world by itself was not a novice in the Middle East. It is remarkable, that in Armenian and Persian cultures, which based on strong agricultural-garden making heritage, the philosophy gained also garden language and garden image.